

Ethiek in de SJD-Praktijk

Editie 2022

Auteur: Klaas van der Horst

Inhoudsopgave:

1. Verantwoordelijkheid	3
2. Wat is ethiek?	5
3. Waarden, normen en deugden	5
4. Ethiek en recht	7
5. Discretionaire ruimte	8
6. Het ethisch stappenplan	8
7. Drie soorten ethiek	19
8. Plichtethiek	20
9. Plichtethiek toegepast	21
10. Gevolgenethiek	23
11. Gevolgenethiek toegepast	24
12. Deugdenethiek	25
13. Deugdenethiek toegepast	27
14. Ethische besluitvorming	28
15. Integriteit	30
16. Botsende waarden in een organisatie	31
17. Botsende waarden in het recht	32
18. Moreel beraad	33
19. Literatuurlijst	34
 Bijlage I. Uitwerking casus Sociale Zekerheid	 35

1. Verantwoordelijkheid

Ethiek heeft alles te maken met verantwoord handelen. Als professional wordt er van je verwacht dat je je maatschappelijk verantwoord kunt gedragen en dat je dat ook daadwerkelijk doet. Waarom heb je die verantwoordelijkheid eigenlijk? En wat houdt die verantwoordelijkheid in?

Casus sociale zekerheid

Dennis werkt bij de gemeente Utrecht als klantmanager sociale zekerheid. Hij moet onder meer controleren of mensen terecht een bijstandsuitkering ontvangen. Op een avond gaat hij met zijn vriendin uit eten in een restaurant in Zuilen. Daar ziet hij een oud-cliënt, Harold, aan het werk in de bediening. Deze cliënt heeft hij vorige maand overgedragen aan een collega. Dennis weet dat zijn oud-cliënt bijstand ontvangt. Volgens artikel 17 van de Participatiewet heeft elke cliënt de plicht om alle feiten en omstandigheden te melden 'waarvan hem redelijkerwijs duidelijk moet zijn dat zij van invloed kunnen zijn op zijn arbeidsinschakeling of het recht op bijstand.' Harold heeft echter nooit iets verteld over een baantje bij een restaurant. Dennis vermoedt dat Harold zich niet houdt aan de wet. Maar Dennis is hier in zijn vrije tijd. Bovendien is hij alleen met zijn vriendin en hij weet niet zeker wat de reactie van zijn oud-cliënt zal zijn als hij hem ter plekke zou aanspreken. Dennis vraagt zich af wat hij moet doen.

Drie soorten verantwoordelijkheid¹

Waarvoor is Dennis verantwoordelijk in bovenstaande casus? Je kunt verantwoordelijk zijn voor iets op tenminste drie verschillende manieren:

- wettelijke verantwoordelijkheid
- taakverantwoordelijkheid
- morele verantwoordelijkheid

Het is duidelijk dat deze casus begint bij de wettelijke verantwoordelijkheid van Harold. Als Harold nog bijstand ontvangt, heeft hij volgens artikel 17 van de Participatiewet de verplichting om informatie te verstrekken over wijzigingen in zijn omstandigheden die gevolgen kunnen hebben voor het recht op bijstand. Harold is aansprakelijk voor zijn gedrag, maar betekent dit dan ook letterlijk dat Dennis hem

¹ Alle drie de vormen van verantwoordelijkheid die worden genoemd in deze paragraaf gaan uit van de vrije wil. Is dat wel terecht? Zie voor een korte beschouwing van die vraag *Ethiek en recht in kort bestek* (4^e druk) van E.H. Schotman, p.35-36.

moet aanspreken? Heeft Dennis volgens de wet de verantwoordelijkheid om Harold aan te spreken? Nee. In het wetboek van strafrecht staan artikelen over kennis dragen van een strafbaar feit (161 en 162 Sr), maar deze zijn hier niet van toepassing. In de eerste plaats is Dennis hier niet als ambtenaar, maar in zijn vrije tijd. Bovendien, en nog veel belangrijker, weet Dennis niet zeker of Harold de wet overtreedt. En zelfs als dat al zo was, staat er in de wet niets over aanspreken maar over aangifte doen. Heeft Dennis in deze situatie op een andere manier verantwoordelijkheid? Staat het in zijn taakomschrijving? Taakverantwoordelijkheid heb je binnen een bepaalde rol. Dennis is als SJD-er handhaver bij de sociale dienst. Hij moet er in de tijd dat hij aan het werk is voor zorgen dat hij controleert of zijn cliënten zich houden aan de voorschriften voor het ontvangen van een bijstandsuitkering. Dennis is niet aan het werk op het moment dat hij uit eten gaat.

Taakverantwoordelijkheid is niet altijd opgeschreven, maar wel afgesproken. Als je thuis altijd de auto wast, de hond uitlaat of de planten water geeft is dat misschien een taakverantwoordelijkheid van je binnen het gezin. Je hebt taakverantwoordelijkheid als er afspraken zijn gemaakt dat jij een bepaalde taak altijd uit moet voeren.

Ook als je niet verantwoordelijk bent vanwege de wet of vanwege een taak die je hebt, kun je toch verantwoordelijk zijn. Dat noemen we morele verantwoordelijkheid. Morele verantwoordelijkheid is je verantwoordelijkheid om maatschappelijk verantwoord te handelen. Met andere woorden: je hebt een verantwoordelijkheid om te proberen zó te handelen dat niet alleen voor jou het goede wordt bereikt, maar ook voor de wereld om je heen (mensen, dieren, de natuur). Taakverantwoordelijkheid is ook morele verantwoordelijkheid: binnen de taken die je hebt in je werk of in je privéleven word je geacht deze taken zo goed mogelijk uit te voeren. Maar morele verantwoordelijkheid is ruimer dan taakverantwoordelijkheid. Morele verantwoordelijkheid heb je ook zonder afspraak vooraf. Dennis is in bovenstaande casus niet aan het werk. Waarschijnlijk heeft hij op dat moment dan ook geen taakverantwoordelijkheid voor het controleren van het gedrag van zijn cliënten. Maar houdt zijn verantwoordelijkheid daarmee op? Hij weet nu iets over het gedrag van zijn cliënt dat misschien andere mensen indirect dupeert. Zijn oud-cliënt ontvangt waarschijnlijk geld terwijl hij daar misschien geen recht op heeft. Dat geld wordt via belastingen betaald door de hele maatschappij.

Taakverantwoordelijkheid houdt op als je taak ophoudt. Morele verantwoordelijkheid heb je altijd. Maar wat houdt die morele verantwoordelijkheid nu precies in en waarom heb je morele verantwoordelijkheid? Om die vragen draait het vak ethiek.

Vraag:

Je fiets hoor je niet voor de ingang van de school te parkeren, maar in de fietsenstalling. Maar soms heb je heel weinig tijd en dan kom je misschien in de verleiding dit toch te doen. Als je desondanks je fiets netjes parkeert in de fietsenstalling kun je zeggen dat je je verantwoordelijk gedraagt. Welke soort verantwoordelijkheid is dit?

2. Wat is ethiek?

Waarom moeten studenten eigenlijk iets van ethiek weten? Binnen de ethiek wordt nagedacht over de vraag wat goed handelen is. Over dat onderwerp heeft iedereen wel eens nagedacht. *'Ik heb toch al een mening'* is een uitspraak die vaak valt in een eerste college ethiek. Dat klopt. Iedereen heeft een mening. Iedereen heeft ideeën over wat goed of fout is. Daarvoor hoef je geen onderwijs te volgen, hoewel het onderwijs ervoor kan zorgen dat je ideeën over goed en fout veranderen. Maar dat is weer niet speciaal voor onderwijs. Door te spelen, door te werken en door te leven leer je steeds meer over de wereld en kan je mening over goed en fout in de loop van de tijd ook veranderen.

Een ander woord voor de ideeën die ieder mens heeft over goed en fout handelen is *moraal*. Ieder mens heeft een moraal. In sommige gevallen kan dat een in jouw ogen verwerpelijke moraal zijn, maar het blijft een moraal, dat wil zeggen: een geheel van ideeën over wat goed of slecht handelen is. Niet ieder mens is daarentegen bezig met ethiek. Ethiek is *systematische reflectie op de moraal*. Systematisch (dat wil zeggen gestructureerd) reflecteren (terugkijken) op de moraal. Niet het *hebben* van een moraal is bijzonder voor mensen die zich bezighouden met ethiek, maar het *gestructureerd nadenken* erover. Dat gestructureerd nadenken gebeurt aan de hand van normen en waarden, en ook vaak aan de hand van een ethisch stappenplan zoals dat later in deze tekst nog aan bod komt.

Vraag:

Kun je in je eigen woorden uitleggen wat ethiek betekent?

3. Waarden, normen en deugden

Ideeën over wat goed en fout is, blijken uit *normen* die je hanteert in een bepaalde situatie. Normen zijn gedragsregels, of – chiquer geformuleerd – *richtlijnen voor het handelen*. Stel: je stormt haastig de trein in terwijl er nog mensen uitstappen. Iemand spreekt je aan en zegt: 'wacht even. Laat iedereen eerst eens rustig uitstappen voordat je naar binnen gaat.' Op dat moment spreekt diegene je aan op een *norm*. Deze gedragsregel is ongeschreven. Dat hoeft niet altijd zo te zijn. Als er in het klaslokaal een bord hangt: 'verboden etenswaren te nuttigen' is dat net zo goed een voorbeeld van een norm.

Strikt genomen is de opmerking in een kookboek 'voeg een snufje zout toe en roer daarna goed' ook een norm. Het is een richtlijn voor je handelen. Maar het is duidelijk dat dit een ander soort norm is, omdat je handeling hier geen directe gevolgen heeft voor het welbevinden of de rechten van andere mensen. Om dat onderscheid te maken, spreken we in het eerste geval van *morele normen*. Morele normen zijn normen die zijn afgeleid van *waarden*.

Waarden zijn *nastrevenswaardige idealen*. Lekker eten is heel prettig, maar er zullen niet veel mensen zijn die dit een ideaal noemen dat vormend is voor de manier waarop ze in het leven staan. Dat geldt wel voor bijvoorbeeld rechtvaardigheid, autonomie of vriendschap. Deze waarden overstijgen het eigenbelang. Ze zijn niet alleen belangrijk voor je eigen leven, maar ook van belang voor de maatschappij als geheel, voor de manier waarop we samen leven.

Waarden en normen staan niet los van elkaar. Normen zijn concrete gedragsregels. Als die regels op zichzelf staan, dan hebben ze geen betekenis. Het is goed om je bij iedere regel die je jezelf stelt of die we met elkaar stellen af te vragen: waarom doen we dit eigenlijk? Als een docent je verplicht om je toets in te leveren op rood papier, dan is de betekenis daarvan niet (meteen) duidelijk. Als een docent je verplicht om je toets individueel te maken, dan kun je waarschijnlijk sneller bedenken op welke waarde(n) deze regel is gebaseerd. [NB: is dat zo? Op welke waarde(n) is dat dan?] Omgekeerd zijn waarden abstracte begrippen die noodzakelijk zijn om betekenis te geven, maar op zichzelf onvoldoende in staat zijn om je handelen richting te geven. Vrede, veiligheid, gelijkheid, daar zal iedereen die je ernaar vraagt ongetwijfeld vóór zijn.² Maar als je vervolgens vraagt aan verschillende mensen wat die begrippen betekenen, dan blijken de antwoorden enorm uit elkaar te kunnen lopen. Alleen maar roepen dat iets veiliger moet worden, of eerlijker verdeeld, kan tot enthousiasme leiden, maar echt veiliger of eerlijker wordt het natuurlijk pas als je ook consequenties aan je uitspraken verbindt, als je bijvoorbeeld regels met elkaar afspreekt.

Om beter na te kunnen denken over de betekenis van verschillende waarden is er een apart *Waardenboek voor de SJD praktijk* geschreven, waar een aantal veel voorkomende waarden in de SJD praktijk kort staan uitgelegd.

De verhouding tussen waarden en normen kun je goed weergeven in het volgende schema:

Waarden	Normen
Doel	Middel
Abstract	Concreet
Moeilijk te realiseren zonder normen	Betekenisloos zonder waarden

Tabel 3.1 Verhouding tussen waarden en normen³

Vraag:

Welke morele normen vind jij belangrijk? Kun je bedenken op welke waarden deze normen zijn gebaseerd?

² Zie voor een uitwerking van een aantal belangrijke waarden in de SJD-praktijk: Klaas van der Horst, *Waardenboek voor de SJD Praktijk*.

³ De informatie uit deze tabel is overgenomen uit Lambèr Royakker, Ibo van de Poel, Angèle Pieters (red.), *Ethiek & techniek. Morele overwegingen in de ingenieurspraktijk* (HB Uitgevers Baarn, 2004), p.57.

Vraag:

Welke waarden spelen volgens jou een rol in de casus van Dennis bij de sociale zekerheid? Waarom, en op welke manier, spelen deze waarden een rol?

Naast waarden en normen spreken we in de ethiek over deugden. Waarden zijn nastrevenswaardige idealen. Over deugden zou je kunnen zeggen dat het *nastrevenswaardige eigenschappen* zijn. Deugden lijken dan ook veel op waarden. Rechtvaardigheid kan bijvoorbeeld worden beschouwd als maatschappelijk ideaal, maar ook als persoonlijk ideaal. Je kunt streven naar een wereld die rechtvaardiger is (rechtvaardigheid als waarde), maar ook streven naar het nemen van meer rechtvaardige beslissingen (rechtvaardigheid als deugd). Meer uitleg over deugden kun je vinden in paragraaf 12.

4. Ethiek en recht⁴

Ook in het recht spelen waarden en normen een belangrijke rol. Wetten zijn geformuleerd als normen, als gedragsregels. Het doel van die wetten is het bereiken van waarden. De morele norm dat je niet mag liegen is in de wet bijvoorbeeld vastgelegd in 3:44 BW, artikel 1 'Een rechtshandeling is vernietigbaar, wanneer zij door bedreiging, door bedrog of door misbruik van omstandigheden is tot stand gekomen.' De waarde die wordt beschermd met dit wetsartikel is waarheid. Zo kun je bij alle wetgeving afvragen welke waarde eraan ten grondslag ligt.

Ethiek en recht hebben dus van alles met elkaar te maken. Je zou kunnen zeggen dat het recht een soort georganiseerde vorm van ethiek is. Die organisatie uit zich op verschillende manieren. Ten eerste heeft het recht geschreven rechtsbronnen, de wet en jurisprudentie. Die rechtsregels kunnen worden afgedwongen. Ten tweede bestaat het recht naast de wet ook uit procedures en instanties die deze rechtsregels kunnen afdwingen. Ten derde bevindt zich om die procedures en instanties heen een heel sociaal systeem van rechtbanken, politie, gevangenen en een ministerie.

In het recht kun je terugvinden welke regels er zijn en hoe deze moeten worden toegepast. Maar het recht alleen is niet voldoende om jou als SJD'er te vertellen wat je op een bepaald moment moet doen en waarom. Het recht is, zoals hierboven gezegd, altijd gebaseerd op een bepaalde moraal. Het is goed om je te bedenken: waarom bestaat deze wet ook alweer? Bovendien heb je als SJD'er altijd een zekere *discretionaire ruimte*, ruimte om binnen de wettelijke kaders zelf beslissingen te nemen.

⁴ Deze paragraaf is gebaseerd op het boek *Ethiek en recht in kort bestek (4^e druk)* van E. H. Schotman, p.28.

5. Discretionaire ruimte

Discretionaire ruimte is ruimte om binnen de wettelijke kaders zelf beslissingen te nemen. De wet geeft kaders over wat er *niet* mag, maar schrijft niet altijd voor wat er *wel* moet gebeuren. Sommige wetten bevatten termen die nog verder moeten worden ingevuld zoals 'redelijk en billijk'. Soms kun je als SJD'er kijken welke wet je het beste zou kunnen toepassen om een zo goed mogelijk resultaat voor je cliënt en/of voor de samenleving te bereiken. Omdat je als SJD'er altijd discretionaire ruimte hebt, krijg je in je opleiding niet alleen les over verschillende rechtsgebieden, maar ook over ethiek. Ethiek kan je helpen met het invullen van die discretionaire ruimte. Ethiek kan je helpen in situaties waarin je je afvraagt: wat is het goede om te doen?

6. Het ethische stappenplan

Wanneer iemand zich de vraag stelt: 'wat zou ik moeten doen? Wat is het goede om te doen in deze situatie?' spreken we van een moreel dilemma. Ieder mens komt regelmatig terecht in morele dilemma's, groot of klein.

Wanneer een student de uitwerking van een toets een kwartier na het inlevermoment inlevert, heeft de docent al een klein moreel dilemma: wat moet ik doen? Hoor ik de opdracht nu af te keuren of hoor ik de opdracht alsnog te beoordelen onder dezelfde voorwaarden als de andere opdrachten? Ook in je privésituatie kun je in een moreel dilemma terecht komen. Je wordt in vertrouwen genomen door vriend A die je vertelt dat hij is vreemdgegaan. Jij weet nu dat vriendin B is bedrogen, maar bent gevraagd om je mond daarover te houden. Moet je dat doen, of niet? In je werk kan er spanning ontstaan tussen het belang van de werkgever en het belang van de maatschappij, bijvoorbeeld wanneer je leidinggevende je vraagt om een verkeerde datum te zetten op een belangrijk document of informatie achter te houden. En als SJD'er kom je vaak voor dilemma's te staan waarin je het belang van één cliënt om af te wijken van een regel moet afwegen tegen het belang van de gemeenschap om die regel juist te handhaven. In de maatschappij komen ethische vragen vaak terug als grote tegenstellingen: moeten we kiezen voor veiligheid of privacy? Deze vragen zijn zo groot dat ze niet goed te beantwoorden zijn. De vraag naar veiligheid of privacy suggereert dat die twee waarden niet samen kunnen gaan, en dat we een keus moeten maken die geldt voor *alle* situaties. Het is beter om ethische vraagstukken te bespreken aan de hand van concrete voorbeeldsituaties (casussen) waarin een persoon of een organisatie een moreel dilemma heeft.

Een moreel dilemma ontstaat wanneer er sprake is van botsende waarden. Als een woningbouwcorporatie beslist over de vraag of een huurder die ernstige overlast veroorzaakt uit zijn appartement gezet moet worden, dan maken de medewerkers daar een afweging tussen (onder meer)

welzijn en vrijheid. Als je in vertrouwen genomen wordt door een vriend die is vreemdgegaan, dan moet je een afweging maken tussen (onder meer) loyaliteit aan de vriend of aan de vriendin in kwestie. Er hoeven dus niet per se twee verschillende waarden te botsen, het gaat erom dat je graag (ten minste) twee waarden zou willen realiseren, en dat dat in elk geval niet tegelijkertijd gaat lukken.

Een moreel dilemma kun je systematisch analyseren aan de hand van een ethisch stappenplan. Dit stappenplan wordt vanaf p.10 uitgewerkt aan de hand van een voorbeeldsituatie en bestaat uit vijf stappen.

Het ethische stappenplan⁵

1. Oriënteren/Signaleren:

Morele vraagstelling

Vat het morele dilemma samen in één vragende zin. Stel jezelf bij het maken van die zin de volgende hulpvragen:

- Wie is de probleemeigenaar?
- Wat is de handeling?
- Waarom is het een moreel dilemma? (Welke waarden botsen er?)

2. Analyseren:

Het uiteenrafelen van het morele probleem

De probleemanalyse bevat vijf onderdelen:

- Feiten
- Wetten en regels
- Betrokkenen en belangen
- Waarden
- Ontbrekende feiten

3. Plannen:

Wat zijn de handelingsmogelijkheden?

Geef antwoord op de vraag: *Wat kan de probleemeigenaar doen?*

Nummer de verschillende mogelijkheden, zodat je er in het vervolg van je uitwerking gemakkelijk naar kunt verwijzen.

4. Uitvoeren/Handelen:

Ethische oordeelsvorming

Kijk vanuit drie verschillende ethische perspectieven naar de handelingsmogelijkheden die je bij stap 3 hebt geformuleerd. Welke van die handelingen is de beste volgens de

- Plichtethiek
- Gevolgenethiek
- Deugdenethiek

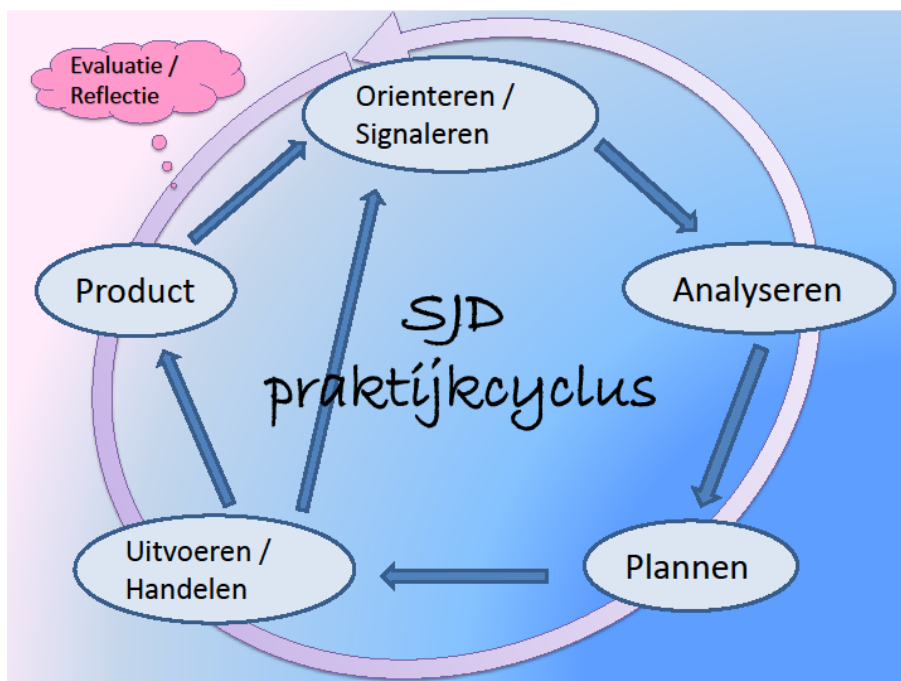
5. Product:

Ethische besluitvorming

Geef aan welk perspectief of perspectieven die je hebt beschreven bij stap 4 het beste past/passen bij de casus en waarom. Geef ook aan wat volgens jou de kern is van dit dilemma. Geef tenslotte aan welke handelingsmogelijkheid die je hebt genoemd bij stap 3 moreel gezien het beste antwoord is op de vraag die je hebt gesteld bij stap 1. Toets de juistheid van je beslissing aan de zes evaluatievragen op p.29. Formuleer tenslotte de essentie van dit morele dilemma: waar gaat het hier nu echt om?

⁵ Gebaseerd op het stappenplan in Royakkers e.a. (red.), *Ethiek & techniek*, hoofdstuk 5.

De verschillende stappen uit het ethische stappenplan komen overeen met stappen in de SJD praktijkcyclus:

Bovenin de SJD Praktijkcyclus staat 'oriënteren/signaleren'. Voordat je een moreel probleem kunt gaan analyseren, zul je je er eerst van bewust moeten zijn dat er een moreel probleem is. Je moet in staat zijn een moreel dilemma te signaleren. Daarom is het van belang dat je begrijpt wat een moreel probleem is, wat waarden en normen zijn. Die begrippen zijn in de eerste paragrafen van dit werkboek besproken. De 1^e stap van het ethisch stappenplan helpt je bij een eerste oriëntatie van het morele probleem.

Het volgende onderdeel in de SJD Praktijkcyclus is 'analyseren'. Stap 2 van het ethische stappenplan vormt de analyse van het morele probleem, dat je uiteenrafelt met behulp van de vijf daar genoemde onderdelen.

Bij het onderdeel 'plannen' stel je je voor wat een goede morele handeling zou zijn. Plannen hangt hier samen met het op een rij zetten van de handelingsmogelijkheden. Wat zou je *kunnen* doen? Dit is stap 3 van het ethisch stappenplan.

Bij het onderdeel 'uitvoeren/handelen' in de SJD Praktijkcyclus hoort stap 4 van het ethische stappenplan. Hier gaat het om het uitvoeren van ethische oordeelsvorming. Je gaat ethische theorie toepassen en denkt na over deze toepassingen.

In het ethische stappenplan bij stap 5 kom je tot een 'product': het besluit dat je neemt. De ethische besluitvorming is gebaseerd op de evaluatie van de uitkomsten van alle stappen daarvoor. Op grond van deze evaluatie neem je een beargumenteerd besluit over wat de juiste handeling is met betrekking tot het morele probleem. Naast het besluit dat je neemt zou je ook het uitgeschreven stappenplan zelf als product kunnen zien.

Hoe zit het met de buitenste cirkel van evaluatie en reflectie? Deze activiteiten horen bij het hele stappenplan. Je kunt jezelf bij iedere stap afvragen: wat vind ik hier zelf van? Pas ik de stappen op de goede manier toe? Tenslotte zou je de hele uitwerking van je ethische stappenplan als een vorm van evaluatie en reflectie kunnen zien wanneer het gaat om de morele analyse van een handeling van jezelf.

Morele competentie⁶

Door de verschillende denkstappen uit het stappenplan te doorlopen, oefen je je eigen morele competentie. Om te beginnen oefen je je *morele bewustzijn*. Je gaat zien dat je over veel situaties morele vragen kunt stellen. Wat zou je eigenlijk moeten doen in deze situatie? Is wat je doet, of wat jouw organisatie doet wel goed? Is de uitwerking van de wet wel goed? Vervolgens oefen je je *morele analysevermogen*. Waarover moet je nu precies gaan nadenken als je een moreel dilemma hebt? Welke elementen moet je meewegen in je beslissing? Door na te denken over verschillende handelingen oefen je je *morele creativiteit*. De handeling die je overweegt kun je wel of niet uitvoeren. Dat is de basis. Maar morele creativiteit, het nadenken over een derde, vierde of vijfde handelingsmogelijkheid, kan je soms helpen om uit het dilemma te komen. Aan de hand van de ethische theorieën kom je tot een oordeel over het dilemma en daarmee train je je *morele oordeelsvermogen*. Uit die verschillende oordelen moet je vervolgens toch komen tot een conclusie wat je uiteindelijk het beste kunt doen in een situatie en daarmee train je je *morele besluitvaardigheid*.

Aan de hand van het ethische stappenplan kun je morele dilemma's bespreken. Vanaf de volgende pagina volgt een uitgewerkt voorbeeld:

⁶ Gebaseerd op Royakkers e.a. (red.) *Ethiek en Techniek*, p.12.

Casus Wooncorporatie

Miranda is een studente van 21 jaar die samen met haar jongere zus inwoont bij haar moeder op de Erasmuslaan 3 in Bunnik. De familie woont al 18 jaar op hetzelfde adres. De eerste vijf jaar woonde haar vader er ook. Dertien jaar geleden zijn haar ouders gescheiden en haar vader is kort daarna geëmigreerd. Miranda heeft geen contact meer met hem. Op een dag overlijdt de moeder van Miranda. Miranda en haar zus moeten nu niet alleen het verlies van hun moeder verwerken. Ze zitten ook met een praktisch probleem. Het huis staat op naam van hun moeder. Miranda en haar zus zouden van de erfenis de huur nog jaren kunnen betalen, maar in principe is het zo dat de woning niet zomaar kan worden overgenomen door een andere huurder. Miranda meldt zich aan de balie van wooncorporatie Ons Erf.

Corporatiemedewerkster Fadoua staat Miranda te woord. Ze vertelt dat de standaardprocedure in dit soort gevallen is dat de kinderen nog een half jaar in de woning kunnen verblijven, maar dat deze dan naar nieuwe huurders gaat. Ze verwijst hierbij naar artikel 7:268 lid 2 Burgerlijk Wetboek. Miranda barst in tranen uit en vertelt dat zij na het wegvallen van haar beide ouders in elk geval nog graag in het ouderlijk huis zou willen blijven wonen.

Stap 1. Morele vraagstelling

Wanneer je een casus gaat uitwerken, dan begin je met het formuleren van de morele vraagstelling. Dat doe je aan de hand van de hulpvragen in het stappenplan. De eerste hulpvraag is: wie is de probleemeigenaar? De probleemeigenaar in een moreel dilemma is niet degene die een *praktisch* probleem heeft (bijvoorbeeld schulden, geen dak boven je hoofd, etc.), maar degene die een *moreel* probleem heeft. Dat is degene die zich afvraagt: *wat behoort ik te doen?* Wat zou ik moeten doen? Wat is het goede om te doen in deze situatie? Welke verantwoordelijkheden heb ik?

Het is duidelijk dat in bovenstaande casus Fadoua de probleemeigenaar is. Zij moet bedenken wat zij gaat doen in deze situatie. Miranda heeft een probleem als zij niet meer in haar woning kan verblijven, maar is niet degene die hierover kan beslissen.

De tweede hulpvraag gaat over de handeling die wordt overwogen. Goed geformuleerde ethische vragen zijn geen vage vragen van het genre: 'wat is beter, recht of zorg?', maar concrete vragen over het al dan niet uitvoeren van een handeling. De handeling waar deze casus om draait is het wel of niet maken van een uitzondering op de regels voor Miranda en haar zus.

De derde hulpvraag vraagt je om te laten zien dat er meerdere belangrijke dingen zijn die de probleemeigenaar wil bereiken. Het maken van een uitzondering voor Miranda en haar zus is een moreel dilemma voor Fadoua omdat zij aan de ene kant graag maatwerk levert voor de cliënt bij haar aan de balie, in dit geval Miranda. Ze begrijpt haar situatie en zou daar best rekening mee willen houden. Aan de andere kant is Miranda natuurlijk niet de enige cliënt die een woning wil overnemen na overlijden van de hoofdbewoner. Als Fadoua in dit geval toestaat dat dat gebeurt, dan zal ze dat ook in andere

soortgelijke gevallen moeten doen. De botsende waarden zijn in dit geval zorg voor Miranda aan de ene kant en gelijkheid/rechtvaardigheid voor de andere huurders van Ons Erf aan de andere kant.

Op grond van deze elementen zou de volgende morele vraagstelling kunnen worden gemaakt:

Behoort Fadoua het verzoek van Miranda om te mogen blijven wonen in de huurwoning op de Erasmuslaan 3 in Bunnik af te wijzen op grond van de regels, ook al leeft ze mee met Miranda die naast haar ouders nu ook haar ouderlijk huis dreigt te gaan verliezen?

De morele vraag die zo ontstaat, kun je steeds in dezelfde vorm weergeven. Je begint de vraag met een vorm van het werkwoord 'behoren' (of: 'zou moeten'). Vervolgens heeft de zin twee delen. In het tweede gedeelte van de zin staat over het algemeen datgene wat je graag zou doen zonder er al teveel over na te denken. Een eerste intuïtieve reactie van Fadoua zou goed kunnen zijn: ik ben SJD-er geworden om mensen te helpen. Nu staat Miranda voor mijn neus met een triest verhaal. Ik kan haar helpen. Dan doe ik dat toch? Maar aan de andere kant zal Fadoua zich af moeten vragen of dat wel eerlijk is naar andere cliënten toe. De morele vraagstelling zou in dit geval ook omgekeerd kunnen worden: Behoort Fadoua Miranda in de woning te laten blijven ook al geldt in de regel dat je een half jaar na overlijden van de hoofdbewoner plaats moet maken voor nieuwe bewoners? In dat geval gaat Fadoua uit van de regel en vraagt ze zich af of ze hier geen uitzondering zou moeten maken.

Door de zin te beginnen met het wat ongebruikelijke ' behoort ' maak je meteen duidelijk dat het hier om een ethisch vraagstuk gaat. Zinnen met het werkwoord 'behoren' vragen naar een morele verantwoordelijkheid. Het is niet goed een morele vraagstelling te beginnen met 'moet...' Als je iets moet, heb je geen dilemma meer maar beschrijf je een noodzaak. Je zou ' behoort ' eventueel wel kunnen vervangen door 'zou moeten'.

Een moreel dilemma speelt niet alleen tussen een SJD-er en een cliënt. Het kan ook spelen tussen collega's binnen een organisatie, of zelfs op nog grotere schaal. Een voorbeeld van een morele vraag op macroniveau zou kunnen zijn: Zou de overheid de leerplicht moeten afschaffen om ouders meer keuzevrijheid te geven óf, en op welke manier, hun kind onderwijs krijgt, ook al zou dat kunnen betekenen dat veel kinderen minder goed worden opgeleid? Hier botsen de waarden vrijheid en welzijn. Botsende waarden in organisaties en het recht komen verder aan bod in de paragrafen 16 en 17.

Stap 2. Analyseren: *Het uiteenrafelen van het morele probleem*

In de probleemanalyse verzamel je informatie die van belang is bij het komen tot een oordeel. In de uitwerking van een moreel dilemma heb je een soort weegschaal waarbij je in stap 2 informatie gaat verzamelen die gewicht legt op een van de schalen van die weegschaal. Die informatie bestaat uit feiten, wetten en regels, betrokkenen en belangen, waarden en ontbrekende feiten.

Feiten

Feiten zijn gegevens die in de casus worden genoemd, waarover iedereen het eens kan zijn. Vaak zijn het data. Het kan ook gaan om een mening van iemand. In dat geval moet je niet op schrijven dat die mening een feit is, maar het is wel een feit dat iemand in jouw casus die mening heeft. Het is belangrijk onderscheid te maken met het onderdeel 'ontbrekende feiten' aan het eind van deze paragraaf. Als iemand van mening is dat de cliënten op een bepaalde afdeling slecht worden geholpen is het een feit dat die persoon die mening heeft. Het is een ontbrekend feit of de cliënten op die afdeling ook écht slecht worden geholpen.

In je morele analyse moet je alleen moreel relevante feiten noemen, feiten die je morele beslissing kunnen beïnvloeden. 'Fadoua moet een beslissing nemen' is wel een feit, maar geen feit dat iets zegt over *welke* beslissing zij zal moeten nemen. 'De beroepsrol van Fadoua is wetsuitvoerder' is een feit dat al wel iets zegt over de manier waarop Fadoua een beslissing moet nemen. Welke feiten geven als het ware argumenten om de ene of de andere handeling te kiezen? Een moreel relevant feit in deze casus is bijvoorbeeld het feit dat Miranda al achttien jaar in haar ouderlijk huis woont.

- Fadoua is corporatiemedewerkster bij woningcorporatie Ons Erf. In die rol is zij wetsuitvoerder.
- Miranda woont al achttien jaar in haar ouderlijk huis
- De moeder van Miranda is recent overleden
- Miranda en haar zus hebben naar eigen zeggen een flinke erfenis gekregen van hun moeder waarmee ze de huur nog jaren zouden kunnen betalen.

Wetten en regels

Wat zijn de (juridische) kaders waarbinnen Fadoua haar beslissing moet nemen? In het SJD-werkveld is dat altijd de wet. Daarnaast zijn er soms beleidsregels van de organisatie waar je rekening mee moet houden. In deze casus is artikel 7:268 BW van belang. Dit artikel gaat over de voortzetting van de huur door een medehuurder indien de huurder overlijdt. In lid 2 staat daarover het volgende:

De persoon die niet op grond van lid 1 huurder wordt, doch wel in de woonruimte zijn hoofdverblijf heeft en met de overleden huurder een duurzame gemeenschappelijk huishouding heeft gehad, zet de huur voort gedurende zes maanden na het overlijden van de huurder; de tweede zin van lid 1 is van toepassing. Hij zet de huur ook nadien voort, indien de rechter dit heeft bepaald op een daartoe strekkende binnen die termijn ingestelde vordering, en in elk geval zolang op deze vordering niet onherroepelijk is beslist.

Met andere woorden: volgens de wet mogen Miranda en haar zus nog tot een half jaar na het overlijden van haar moeder blijven wonen in het ouderlijk huis.

Betrokkenen en hun belangen

Welke mensen hebben belang bij de uitkomst van het morele dilemma? Voor wie kan de beslissing die Fadoua neemt gevolgen hebben (direct of indirect)?

- Miranda – haar belang is om te mogen blijven wonen in het huis waar ze achttien jaar heeft gewoond.
- De zus van Miranda – heeft hetzelfde belang als Miranda
- Overige cliënten van Ons Erf – hebben er belang bij dat zij zo snel mogelijk in een huurwoning kunnen en dat alle cliënten gelijk worden behandeld
- Fadoua – is wel betrokken, maar heeft zelf geen direct belang bij de uitkomst, hooguit dat ze kan zeggen dat ze zo zorgvuldig mogelijk tot een beslissing is gekomen, maar dat zegt nog niet welke beslissing.

Waarden

In deze casus spelen in elk geval de volgende waarden een rol:

- Gelijkheid/rechtvaardigheid voor de cliënten van woningcorporatie Ons Erf
- Zorg of medeleven van Fadoua naar Miranda en haar zus
- Vertrouwdheid: voor Miranda en haar zus is het huis de belangrijkste band die ze hebben met hun verleden nu hun beide ouders er niet meer voor hen zijn

Ontbrekende feiten

Voordat je bij stap 4 gaat oordelen, is het van belang je af te vragen of je wel voldoende informatie hebt. Waarover zou je nog meer willen weten? Welke informatie is van belang voor het vormen van een oordeel?

De volgende informatie zou van belang kunnen zijn om een antwoord te formuleren op de morele vraag bij dit dilemma:

- Op welke datum is de moeder van Miranda precies overleden?
- Hoeveel geld heeft Miranda gekregen uit de erfenis?

De antwoorden op je vragen bij het onderdeel 'ontbrekende feiten' kunnen je soms helpen om nieuwe handelingsmogelijkheden te bedenken bij stap 3.

NB: bij dit onderdeel moet je nooit de gevolgen van een handeling noemen. Die zijn natuurlijk altijd onbekend, maar die kun je ook nooit van tevoren weten. Op bovengenoemde vragen zou je in principe wel een antwoord kunnen krijgen voordat je een beslissing neemt.

Stap 3. Wat zijn de handelingsmogelijkheden?

De morele vraag bij stap 1 is altijd een variant op de vraag: wat *behoort* de probleemeigenaar te doen? / Welke morele verantwoordelijkheid heeft de probleemeigenaar?

Je kunt alleen verantwoordelijk zijn voor iets waarop je invloed uit kunt oefenen, daarom is de vraag bij stap 3: wat *kan* de probleemeigenaar doen?

In deze casus levert dat de volgende mogelijke antwoorden op:

1. Fadoua helpt Miranda bij het instellen van een rechtsvordering om langer in het huis van haar moeder te blijven wonen dan een half jaar na haar overlijden.
2. Fadoua verwijst Miranda naar het juridisch loket voor hulp bij het instellen van een rechtsvordering om langer in het huis van haar moeder te blijven wonen dan een half jaar na haar overlijden.
3. Fadoua wijst het verzoek van Miranda om langer in het huis van haar moeder te blijven wonen dan een half jaar na haar overlijden af.
4. Fadoua wijst het verzoek van Miranda om langer in het huis van haar moeder te blijven wonen dan een half jaar na haar overlijden af. Ze biedt wel aan om met Miranda mee te zoeken naar een nieuwe woning.
5. Fadoua overlegt met haar collega's wat ze het beste kan doen in deze situatie.

Handelingsmogelijkheid 5 is natuurlijk heel vaak verstandig, maar geeft geen duidelijke beslissing over wat nu moreel het beste is om te doen. Daarom laten we deze handelingsmogelijkheid buiten beschouwing in het vervolg.

De basis van ieder moreel dilemma zijn twee opties: je kunt een handeling wel of niet uitvoeren. Belangrijk in deze derde stap is dat je verder kijkt dan dat. Je moet je houden aan de wet, maar welke mogelijkheden zijn er om binnen de wet je cliënt toch verder te helpen? En hoe reëel is dat? Je zou iedere cliënt misschien wel weer verder kunnen helpen, maar heb je daar ook de tijd voor? Of niet voor iedereen? Zo ontstaan binnen het morele dilemma weer nieuwe morele vragen die vaak net zo belangrijk zijn als de vraag waarmee je begon.

Stap 4. Ethische oordeelsvorming

In stap 4 ga je dan eindelijk een moreel oordeel vormen over de vraagstelling uit stap 1. Dat oordeel vorm je door vanuit verschillende ethische perspectieven naar de casus te kijken. Voordat we deze perspectieven kunnen toepassen een casus, moeten deze eerst worden toegelicht.

Die ethische perspectieven zijn in de eerste plaats de drie grote ethische theorieën die in de volgende paragrafen worden uitgewerkt. Als een organisatie een eigen ethische code of set aan regels heeft, dan moet je de casus ook vanuit deze regels bespreken.

Stap 5. Ethische besluitvorming

In stap 5 bekijk je in hoeverre de ethische theorieën en andere perspectieven die je hebt besproken in stap 4 je verder hebben geholpen bij het nadenken over het morele dilemma. Welke theorie past het beste bij de casus? Waarom? Zijn alle waarden die je hebt genoemd bij stap 2 allemaal ergens aan bod gekomen in een van de besproken theorieën? Welke problemen levert het toepassen van de verschillende perspectieven op? Op grond van deze reflectie neem je een beslissing. Tenslotte toets je aan de hand van een aantal vragen (zie p.29) nog een keer of dit echt de juiste beslissing is.

7. Drie soorten ethiek

We gaan terug naar de casus van Dennis bij de sociale zekerheid (zie p.2). Wat vind je dat hij zou moeten doen? Het zou kunnen dat je vindt dat Dennis hier niets mee hoeft te doen. Het zou ook kunnen dat je vindt dat Dennis Harold moet aanspreken. Het zou kunnen dat je vindt dat Dennis de volgende dag aan zijn collega moet doorgeven dat Harold werkt naast zijn uitkering. Welke reden(en) heb je daarvoor?

Je oordeel kan zijn gebaseerd op de gevolgen, voor Dennis, voor Harold, voor de andere mensen die een bijstandsuitkering ontvangen en/of eraan meebetalen. Het kan zijn dat je oordeel is gebaseerd op een principiële keuze: in je vrije tijd hoef je niet te werken. Of: iemand die liegt verdient geen uitkering. Of: je moet nooit iets achter iemands rug om zeggen. En het kan zijn dat je oordeel is gebaseerd op een idee over wat een goede SJD'er zou doen in een dergelijke situatie.

Deze drie mogelijke redenen om te beargumenteren over wat Dennis zou moeten doen belichten alle drie een verschillend aspect van de handeling van Dennis. De eerste reden is gericht op de *gevolgen* van zijn handeling. Is de uitkomst van zijn handeling negatief? Dan is de handeling verkeerd. De tweede reden is gericht op de *handeling zelf*. De handeling wordt getoetst aan een regel, een principe. Is de handeling in strijd met de regel? Dan is de handeling verkeerd. De derde reden is gericht op de *actor*, degene die de handeling uitvoert. Wat zou een goede SJD'er doen in dezelfde situatie? Of, iets specifieker, wat zou een goede klantmanager doen in deze situatie? Zou deze – fictieve of bestaande – figuur anders handelen, dan is de handeling verkeerd.

Aspect van de handeling	Gevolgen	Handeling	Actor
Ethische theorie	Gevolgenethiek	Plichtethiek	Deugdenethiek
Uitgangspunt	Waarden	Normen	Deugden

Tabel 5.1 Drie ethische theorieën⁷

Ieder moreel dilemma draait om de vraag: wat behoort ik te doen? Welke handeling is in deze situatie moreel gezien de beste handeling? Iedere handeling kun je vanuit de drie bovengenoemde perspectieven bekijken: vanuit de gevolgen van de handeling, vanuit de handeling zelf, of vanuit degene die de handeling verricht. De drie grote ethische theorieën die zijn ontwikkeld in de geschiedenis van de westerse filosofie richten zich allemaal op één aspect van het handelen. Daarom is het goed om deze drie theorieën ook op ieder moreel dilemma toe te passen. In het vervolg van dit werkboek komen alle drie de theorieën aan bod.

⁷ Gebaseerd op Royakkers e.a. (red.), *Ethiek & techniek*, p. 60.

8. Plichtethiek

Plichtethiek is een ethisch perspectief dat uitgaat van normen, van principes. Als je handelt vanuit de plichtethiek dan doe je iets omdat je vindt dat je het moet doen, niet omdat je denkt dat het de beste gevolgen oplevert. Regels en principes zijn overal om ons heen. Het wetboek staat vol met regels. Toch is je aan de regels houden niet hetzelfde als handelen volgens de plichtethiek. In de plichtethiek is het namelijk belangrijk dat je je aan de regels houdt *omdat je vindt dat dat je plicht is*. Als je niet zwart rijdt in de trein omdat je bang bent dat je een boete krijgt, ben je vooral bezig met de mogelijke gevolgen. Je laat goed gedrag zien, niet vanwege dat gedrag zelf, maar vanwege de gevolgen. In de plichtethiek is het *motief* van je handeling, de reden dat je iets doet, dus ook heel belangrijk.

Behalve de wet en regels die horen bij de organisatie waar je werkt of het beroep dat je uitoefent kun je ook zelf bepaalde principes hebben die zo belangrijk zijn voor jou dat ze voelen als een verplichting. Veel van die verplichtingen worden door veel mensen gevoeld. Je mag niet liegen, niet stelen, niet doodslaan. Dat zijn niet alleen principes van individuele mensen. Deze principes hebben ook een plek in de wet en in veel religieuze overtuigingen. Daarbij klinkt het toch alsof je zelf je principes zou kunnen kiezen en of deze daarmee een subjectief element krijgen. Dat is niet het geval bij het bekendste voorbeeld van plichtethiek, de ethiek die is ontwikkeld door de filosoof Immanuel Kant. Kant (1724-1804) dacht dat het mogelijk was om één regel te ontwikkelen die voldoende was om ál onze handelingen aan af te meten. Deze regel noemde hij de *categorische imperatief*. In de volgende paragraaf volgt een uitwerking van die regel. Belangrijk in het denken van Kant is het menselijke verstand, de rede. Mensen zijn bijzondere wezens. Aan de ene kant zijn we als mensen gebonden aan de natuurwetten, we ervaren bijvoorbeeld honger en pijn en daardoor komen we in actie. Wat dat betreft verschillen we nog niet van dieren of misschien zelfs van planten. Maar daarnaast hebben wij ook een verstand. Wij kunnen redeneren. Wij hebben niet alleen *neigingen* om iets te doen, wij kunnen ook beredeneren of dat een goed idee is. En wij kunnen zelfs beredeneren wat we zouden moeten doen. De verantwoordelijkheid die wij hebben, waarmee dit werkboek begon, kan alleen maar bestaan omdat wij vrij zijn om te kiezen wat we gaan doen en dat we daar vervolgens met ons verstand over kunnen beslissen. Vrijheid en verantwoordelijkheid zijn twee kanten van dezelfde medaille. Wij kunnen pas echt mens zijn als we onze vrijheid en verantwoordelijkheid volledig benutten. Onze *autonomie* (vrijheid om zelf te kunnen beslissen) bepaalt onze *menselijke waardigheid*. Deze twee kernbegrippen uit de theorie van Kant worden verder uitgewerkt in de volgende paragraaf.

De kracht van de plichtethiek is de helderheid ervan: er zijn regels en die moeten we naleven. Er zijn ook nadelen aan deze manier van denken. Een belangrijk nadeel van de plichtethiek is de starheid: er zijn geen uitzonderingen. Een leugentje om bestwil bestaat niet in de plichtethiek. Een ander nadeel is de nadruk op het belang van het verstand. Wat betekent dat bijvoorbeeld voor de rechten van kinderen, van mensen met dementie?

9. Plichtethiek toegepast

In een moreel dilemma kun je de plichtethiek op verschillende manieren toepassen. In de eerste plaats kun je nagaan welke normen of principes belangrijk zijn in het dilemma, en waar die normen of principes je toe verplichten. In stap 2 heb je moeten nagaan welke wetten of regels er een rol spelen bij het nadenken over dit morele dilemma. Welke verplichtingen volgen uit die wetten of regels?

In de tweede plaats kun je nagaan wat je zou moeten doen volgens de categorische imperatief van Kant. Daarover gaat de rest van deze paragraaf. Wat is de categorische imperatief?

Categorische imperatief = onvoorwaardelijk gebod, een regel waar je je altijd aan moet houden.

Wat is dan die regel die zo speciaal is dat hij onder alle omstandigheden geldt? Kant had daar verschillende formuleringen voor. De eerste formulering staat bekend als het *universaliseringsbeginzel*.

1. Handel altijd volgens die maxime waarvan je kunt willen dat het een algemeen geldige wet zou zijn.

Een maxime is een handelingsregel die je aan jezelf stelt. Om de formulering iets gemakkelijker te maken zouden we de zin zo kunnen weergeven:

Handel altijd volgens die gedragsregel waarvan je kunt willen dat het een algemeen geldige wet zou zijn.

Let op: 'algemeen geldige wet' betekent hier niet een wet die in het wetboek terecht zou komen. Het gaat erom dat je je moet afvragen of je zou kunnen willen dat iedereen in dezelfde positie op dezelfde manier zou handelen.

Hoe zou je deze regel nu kunnen toepassen op een ethisch dilemma? Dat kan door deze regel op te knippen in verschillende onderdelen:

a) Volgens welke regel wil je handelen?

Stel, je bent ontevreden met het werk van een collega maar die collega kan heel fel reageren. Uit angst voor de reactie van je collega zou je kunnen besluiten haar niet aan te spreken, maar wel naar je leidinggevende te stappen. Welke regel hoort daarbij? Dat zou kunnen zijn:

Als je bang bent gekwetst te worden door de reactie van iemand, mag je kritiek ook wel achter iemands rug om geven.

b) Kun je willen dat iedereen zo zou handelen?

Kun je willen dat mensen achter elkaars rug om over elkaar praten? Als iedereen zich zo zou gaan gedragen, waar kun je dan nog op vertrouwen? Als je niet op elkaar kunt vertrouwen, wat heeft het dan nog voor zin om met elkaar te praten? Ik zou niet willen dat ik er niet zeker van zou kunnen zijn wat anderen mij vertellen. Dat is niet alleen een emotie (het lijkt me niet leuk). Kant maakt er een soort logica van: je doet mee aan een soort systeem dat alleen functioneert als je je zelf ook aan de spelregels houdt. Zoals je in het voetbal niet ineens hands mag maken, zolang je meedoet aan een spel waarbij je ervan uitgaat dat alle anderen dat ook niet mogen doen, zo mag je in het sociale verkeer niet ineens achter iemands rug om over diegene gaan praten. Je mag voor jezelf geen uitzonderingspositie opeisen.

Kant formuleert de categorische imperatief ook op de volgende manier (die bekend staat als het *wederkerigheidsbeginsel*).

2. Handel altijd zó dat je de mensheid in je eigen persoon en die van een ander altijd óók als doel en nooit enkel als middel behandelt.

Wat betekent dat? In de vorige paragraaf kon je lezen dat de categorische imperatief alles te maken heeft met *menselijke waardigheid* en met *autonomie*. Iemand als doel behandelen betekent recht doen aan iemands menselijke waardigheid. Daarmee wordt bedoeld dat je iemand serieus moet nemen als mens, moet aanspreken op datgene wat iemand menselijk maakt, namelijk zijn verstand, zijn vermogen om zelf keuzes te maken, zijn autonomie.

Het begrip *autonomie* is opgebouwd uit de begrippen *auto* (zelf) en *nomos* (wet). De betekenis hiervan is als volgt: mensen zijn niet alleen overgeleverd aan natuurwetten (we hebben honger, we zijn onderworpen aan de zwaartekracht etc.), maar we kunnen in veel situaties ook zelf keuzes maken over hoe we ons gaan gedragen. Die autonomie die maakt ons bijzonder.

Juist omdat mensen rationele wezens zijn, een verstand hebben, en daarmee autonoom zijn, hebben ze een bepaalde waardigheid. Die waardigheid zorgt ervoor dat je niet zomaar van alles met mensen mag doen. Een koffieautomaat vraagt je niet of je vandaag een bakje koffie mag. Je gaat niet uitgebreid in overleg met je hamster of je zijn kooi mag verplaatsen (als je dit wel probeert, zal dit in elk geval een ander 'overleg' zijn dan met een mens die terugpraat in woorden). Het idee achter de tweede formulering van de categorische imperatief is dat je rationele wezens, wezens met een verstand (in de praktijk zijn dat dus: mensen) anders moet behandelen dan dingen of dan wezens zonder een verstand. En dat doe je door ze informatie te geven. Als je andere mensen geen informatie geeft over wat je met ze doet, behandel je ze net zoals een koffieautomaat. Dat mag niet volgens de categorische imperatief.

Je moet dus eerlijk en open moet zijn tegenover andere mensen. Wanneer je dat niet bent, dan behandel je ze alleen als middel om een bepaald doel te bereiken. Dit betekent niet dat je nooit meer een ander

als middel mag gebruiken, dat je nooit meer van iemands aantekeningen gebruik mag maken, dat je geen lift van een ander kunt accepteren of even geld kan lenen van een ander. Je mag zelfs wel iets doen dat onplezierig is voor iemand anders (als dat niet zou mogen, zou de regel weinig waard zijn). Je mag als baas van een bedrijf wel iemand ontslaan. Maar je mag niet in je jaarlijkse praatje voor het personeel beloven dat er geen ontslagen vallen als je weet dat dat zeker wel zal gaan gebeuren. In dat laatste geval zou je je werknemers behandelen alsof ze geen verstand hebben, alsof ze niets meer waard zijn dan een koffieautomaat.

10. Gevolgenethiek

Een van de bezwaren tegen de plichtethiek is dat sommige regels erg star zijn. In de jaren negentig van de vorige eeuw baarde bisschop Muskens opzien door op televisie te verklaren dat het geoorloofd was als mensen een brood stalen omdat ze honger hadden. Niet het principe 'niet stelen', maar de afgewogen gevolgen voor degene die honger had en de eigenaar van het brood bepaalden de opvatting van de bisschop. In dit geval ging het om een uitzondering: de gevolgen van het principe niet stelen waren volgens de bisschop schadelijker dan de gevolgen als er wel zou worden gestolen in dit ene geval. Denken vanuit de gevolgenethiek is dus het tegenovergestelde van star. Volgens de gevolgenethiek moet je in iedere situatie opnieuw alle gevolgen doordenken voor alle betrokkenen.

De bekendste vorm van gevolgenethiek is het utilisme. Het utilisme is een ethische stroming die is geformuleerd door de Engelse filosoof Jeremy Bentham (1748-1832). In het utilisme van Bentham is er wel een regel, maar die regel geeft steeds andere uitkomsten. De regel is dat je altijd moet streven naar het grootste geluk of welzijn voor het grootste aantal mensen. Je moet bedenken wie er allemaal betrokken zijn bij de uitkomsten van je handeling en op welke manier ze daardoor worden geraakt. Vervolgens moet je alle positieve gevolgen bij elkaar optellen, en alle negatieve gevolgen bij elkaar optellen en dan bekijken wat het netto resultaat is. De handeling die het meeste geluk 'produceert' is de beste handeling.

Wat meteen opvalt is dat deze vorm van ethiek bijna het tegenovergestelde is van de plichtsethiek. Als je redeneert volgens de gevolgenethiek *kan* het een goed idee zijn om te stelen, het *kan* goed zijn om te liegen en in extreme gevallen *kan* het zelfs goed zijn om te doden. Geen enkel principe is heilig. Het ligt er maar net aan wat de verwachte gevolgen zijn van die verschillende handelingen.

Sterk aan de gevolgenethiek is het democratische gehalte. Op de weegschaal van gevolgen telt ieder mens voor één. Ook jij zelf telt niet zwaarder dan anderen, net als je familie en vrienden. Het is volstrekt gelijkwaardig. Een ander sterk punt aan de gevolgenethiek is dat deze vorm van ethiek uitgaat van welbevinden in plaats van verstand. Daarmee is het veel gemakkelijker om ook dieren of natuur, maar ook kinderen of mensen met een verstandelijke beperking in je ethische overwegingen mee te nemen. Die kwamen er in de theorie van Kant wat bekaaid van af.

Met het democratische gehalte van de gevolgenethiek is ook meteen een zwak punt genoemd. Het is wel erg afstandelijk als je het geluk van je eigen vader, moeder, kind, geliefde, even zwaar mee moet laten tellen als het geluk van een voor jou volstreekte vreemde.

Een ander belangrijk zwak punt van de gevolgenethiek is de onzekerheid ervan. Je kunt niet in de toekomst kijken, dus je weet niet zeker of de gevolgen die je verwacht ook echt uitkomen. Sowieso geldt voor deze hele theorie dat je geluk aan het meten bent. Hoe doe je dat?

Maar het belangrijkste bezwaar dat soms wordt gegeven tegen de gevolgenethiek is dat de uitkomsten ervan tegen de morele intuïtie in gaan. Een bekend fictief voorbeeld is een ziekenhuis waar een voor het grootste deel gezonde patiënt wordt binnengebracht (met een blinde darmontsteking), terwijl vijf andere patiënten wachten op een orgaandonatie van verschillende organen. Zelfs al zou je alle gevolgen helemaal kunnen voorspellen, zou het dan moreel verantwoord zijn om de ene patiënt op te offeren om het leven van de vijf anderen te redden? Volgens de gevolgethiek wel, maar bedenk dat opofferen hier praktisch dood maken betekent.

Waarom dan toch nadenken met deze vorm van ethiek? Gevolgenethiek laat je nadenken over alle betrokkenen bij je handeling. Deze vorm van ethiek vindt je veel terug in het openbaar bestuur. Onze regering moet nadenken over het welzijn van alle inwoners, en hun belangen tegen elkaar afwegen. Het is goed om bij het nemen van een beslissing in elk geval het perspectief van alle betrokkenen bij jouw handeling in te nemen.

11. Gevolgenethiek toegepast

Om een uitspraak te doen welke handeling bij een moreel dilemma het beste is volgens het utilisme moet je per handelingsmogelijkheid die je hebt bedacht bij stap 3 de te verwachte gevolgen op een rijtje zetten. Daarbij kijk je hoeveel geluk of welzijn de handeling oplevert. En tenslotte vergelijk je de uitkomsten van alle handelingen met elkaar. Welke handeling levert nu voor alle betrokkenen opgeteld de grootste hoeveelheid geluk of welzijn op?

Het is lastig deze belangen tegen elkaar af te wegen en het is niet zo dat er maar één goede methode is om dat te doen. Wat in elk geval belangrijk is, is het zo goed mogelijk na over alle aspecten van de casus en deze uit te schrijven. Een goede analyse van het dilemma bij stap 2 is noodzakelijk voor een goede toepassing van de gevolgenethiek bij stap 4. De feiten die je daar hebt opgeschreven zijn belangrijk om na te denken over de te verwachte gevolgen. Je hebt daar ook al in kaart gebracht wie er betrokken zijn en wat hun belangen zijn. In deze stap ga je kijken hoe de verschillende handelingsmogelijkheden die belangen raken.

Belangrijk is om je te beseffen dat je pas met gevolgenethiek bezig bent als je nadent over meer dan alleen de gevolgen voor jezelf. Sterker nog: het kan zijn dat je volgens de gevolgenethiek een beslissing

moet nemen die voor jezelf eigenlijk helemaal niet zo prettig is, omdat deze voor de meeste betrokkenen wel meer geluk of welzijn oplevert.

12. Deugdenethiek

Het Nederlandse woord 'deugd' wordt niet veel meer gebruikt. Veel studenten weten niet meteen wat het betekent. De Engelse woorden 'virtue' (deugd) en 'vice' (ondeugd) klinken misschien nog bekender in de oren. Toch zijn er ook in het Nederlands een aantal termen die we nog steeds veel gebruiken en die aangeven wat het woord betekent. Bijvoorbeeld de uitdrukking 'dat deugt niet', die aangeeft dat een bepaalde handeling niet goed is, niet klopt. En een deugniet is een kind dat iets doet dat niet mag.

In het Nederlands klinkt 'deugen' tegenwoordig als braaf zijn. Oorspronkelijk betekent 'deugd' iets anders, namelijk 'voortreffelijk functioneren'. Een deugdelijk mes is een mes dat voortreffelijk snijdt. Een deugdelijke pen is een pen die voortreffelijk schrijft. Maar wat zou een deugdelijk mens zijn?

Deugen heeft te maken met op een voortreffelijke manier je doel bereiken. Dat is overzichtelijk in het geval van een mes of een pen. Een mes moet goed kunnen snijden en een pen moet goed kunnen schrijven. Voor beide voorwerpen kun je een aantal criteria bedenken over voortreffelijk functioneren die niet heel omstreden zijn, omdat het doel duidelijk is. Maar hoe zit dat met een mens? Een mens moet goed leven, maar wat zou dat in kunnen houden? Het is duidelijk dat dit veel ingewikkelder is dan bij een mes of een pen.

De geschiedenis van de ethiek in de westerse wereld begint bij de oude Grieken, in de vijfde en vierde eeuw voor Christus. Bijna tweeduizend jaar lang was deze vorm van ethiek de enige vorm. Mensen dachten dat het mogelijk was om één juist antwoord te geven op de vraag wat 'goed leven' is. Mede onder de invloeden van de godsdienstoorlogen die in Europa woeden in de zestiende en zeventiende eeuw ontstond het idee dat er verschillende opvattingen zijn over wat 'goed leven' is waarbij moeilijk te zeggen is wie er gelijk heeft. Dat inzicht bracht Jeremy Bentham en Immanuel Kant ertoe om een ethiek te ontwikkelen een iets bescheidener vraag stelt, namelijk: welke regels zijn er minimaal nodig zodat wij samen kunnen leven?

In een multiculturele samenleving (toen: een samenleving van katholieken en protestanten) is het lastig om overeenstemming te vinden over de vraag naar 'goed leven'. Het is vaak gemakkelijker om tot minimale afspraken te komen zodat er tenminste vreedzaam kan worden samengeleefd.

Sinds de tweede helft van de vorige eeuw is er weer volop belangstelling voor de deugdenethiek. Dat heeft te maken met ontevredenheid over de andere twee ethische perspectieven. De gevolgenethiek gaat over 'het grootste geluk' en kon volgens Bentham in geld worden uitgedrukt. Daarmee dreigt het tot een soort rekenkunde te worden waarbij persoonlijke relaties niet tellen. De plichtethiek is een regelethiek die je wel vertelt wat je moet doen, maar niet inspireert om het ook echt te doen. De deugdenethiek gaat juist over inspiratie, over voortreffelijk functioneren. Daarom wordt er tegenwoordig weer veel over geschreven.

Voortreffelijk functioneren

De deugdenethiek gaat over voortreffelijk functioneren als mens. Maar wat is je doel als mens? Wat doet een goed mens? Tegenwoordig denken veel mensen niet dat we het hier over eens kunnen worden, of dat we er überhaupt achter kunnen komen. Die vraag is ook heel moeilijk te beantwoorden. Als mens hebben we in verschillende situaties verschillende sociale rollen. En van deze rollen is het doel al gemakkelijker te formuleren. Wat doet een goede moeder, een goede vriend, een goede werkgever, een goede SJD'er? Op die vragen is ook niet één goed antwoord te geven, maar het is al een stuk gemakkelijker erover te praten en er overeenstemming over te vinden. Het is in elk geval een vraag die we ons allemaal wel eens, impliciet of expliciet, stellen.

Een deugd is een goede houding ten opzichte van je emoties. Deze houding heb je niet zomaar, die moet je oefenen. Dat begint met kijken naar andere mensen die deze karaktereigenschappen hebben, naar voorbeelden. Deugdenethiek is inspirerend omdat het niet uitgaat van rekenen of regels, maar van mensen. Iedereen kent wel iemand die je tot voorbeeld is. Naar die persoon kun je kijken en je kunt je afvragen: welke eigenschappen maken die persoon tot een goede manager? Tot een goede vader? Tot een goede buurman? Daarna kun je proberen soortgelijk gedrag te laten zien. Je kunt een keer moedig optreden. Je kunt een verantwoordelijke beslissing nemen. Je kunt een geheim bewaren in een bepaalde situatie. Maar dat betekent nog niet meteen dat je de deugden moed, verantwoordelijkheid of eerlijkheid hebt. Pas als je dat gedrag zo vaak herhaalt dat het echt bij jou gaat horen, spreek je van een deugd.

Kardinale deugden

Er bestaat niet één uitputtende lijst met deugden. Voor iedere rol die je hebt zijn er andere deugden te bedenken. Bovendien worden in verschillende tijden verschillende deugden belangrijk gevonden. Toch zijn er sommige deugden die altijd terug lijken te komen, die van toepassing kunnen zijn op iedere situatie en aanvullend zijn aan alle andere deugden. Deze deugden worden de kardinale deugden genoemd, [niet van 'kardinaal', maar van het latijnse woord 'kardos' dat scharnier betekent. Het zijn deugden met een scharnierfunctie: deugden waar alles om draait] en zijn voor het eerst benoemd door de Griekse filosoof Plato.

De kardinale deugden zijn verstandigheid, moed, maat en rechtvaardigheid. Het is verstandig om je niet mee te laten slepen door je emoties, de kwestie even rustig te overdenken. Moed is de deugd die betrekking heeft op de emotie angst. Soms heb je lef nodig om een bepaalde beslissing te nemen, om het woord te nemen in een vergadering, om net even buiten de regels om te gaan. Maat is de deugd die betrekking heeft op je verlangens. Dat kan betrekking hebben op lichamelijke verlangens. Het is

gemakkelijk te bedenken dat het verstandig is om maat te houden met lekker eten en drinken. Maar maat houden kan ook betrekking hebben op je werk. Je kunt maat houden met het zorgen voor andere mensen (en jezelf misschien voorbij lopen), maat houden bij het opleggen van een sanctie als een cliënt zich niet aan bepaalde voorwaarden heeft gehouden. Rechtvaardigheid is tenslotte de deugd die je vraagt recht te doen aan het geheel. Heb je alles goed tegen elkaar afgewogen? Deze deugd laat zien dat deugdenethiek weliswaar vragen stelt aan jou als persoon, maar dat het er altijd om gaat hoe je je verhoudt tot andere mensen. Deugdenethiek is dus een soort levensfilosofie. Het gaat ervan uit dat 'goede mensen' (goede leidinggevers, goede vrienden, goede burgers, etc.) bepaalde eigenschappen hebben die ze helpen om juist te handelen in moeilijke situaties.

Positief aan de deugdenethiek is dat het een inspirerende ethiek is. Kritiek op de deugdenethiek is dat dit perspectief geen heldere regels oplevert. De toepassing van de deugdenethiek is niet met één zin te omschrijven zoals de categorische imperatief of het principe van het grootste geluk dat wel doen.

13. Deugdenethiek toegepast

Deugdenethiek gaat over voortreffelijk functioneren. Je vraagt je niet af wat je zou moeten doen volgens een bepaalde regel, maar je vraagt je af: wat zou een goede SJD'er in deze situatie doen? (Of: een goede klantmanager / een goede bewindvoerder / een goede leidinggevende / een goede vriend / een goede vriendin etc.) Welke deugden, welke houding zou zo iemand zich nu eigen hebben gemaakt?

Als je deugdenethiek gaat toepassen, moet je je dus afvragen welke deugden van belang zouden kunnen zijn in een bepaalde casus.

Voorbeelden van deugden: NB: deze lijst is niet compleet.

<i>Behulpzaamheid</i>
<i>Betrouwbaarheid</i>
<i>Eerlijkheid</i>
<i>Geduld</i>
<i>Loyaliteit</i>
<i>Maat</i>
<i>Mildheid</i>
<i>Moed</i>
<i>Oprechtheid</i>
<i>Rechtvaardigheid</i>

<i>Standvastigheid</i>
<i>Tact</i>
<i>Verantwoordelijkheid</i>
<i>Verdraagzaamheid</i>
<i>Vergevingsgezindheid</i>
<i>Verstandigheid</i>
<i>Vertrouwen</i>
<i>Vriendschap</i>
<i>Wijsheid</i>
<i>Zorgzaamheid</i>

Het juiste midden

Een deugd houdt volgens Aristoteles het juiste midden in tussen een teveel en een te weinig van een bepaalde houding. In een bepaald moreel dilemma zou je tot de conclusie kunnen komen dat de deugden vertrouwen en geduld belangrijk zijn. Dan moet je je afvragen: wat zou in deze situatie nu een teveel aan vertrouwen zijn? Als ik teveel vertrouwen heb in anderen, wat zou ik dan doen? Welke handelingsmogelijkheid hoort daarbij? Misschien zou je in dat geval het kasboek niet nakijken, of een cliënt die je al verschillende keren om de tuin heeft proberen te leiden op zijn woord geloven. Wat zou een te weinig vertrouwen zijn? Als ik te weinig vertrouwen heb in anderen, wat zou ik dan doen? Welke handelingsmogelijkheid hoort daarbij? Misschien zou je achter iemands rug om navraag gaan doen of het wel klopt wat zij zegt. Volgens Aristoteles is het zo dat iemand die een deugd bezit het juiste midden weet te treffen met betrekking tot een emotie. In dit geval zou dat achterdocht kunnen zijn. Voortreffelijk functioneren is niet die achterdocht helemaal negeren, maar ook niet iemand volledig controleren.

Deugdenethiek helpt je moreel creatief te zijn. Een dilemma begint altijd met twee opties: je kunt iets wel of niet doen. Stel, je vraagt je af of je je cliënt ergens over moet informeren ('Behoor ik mijn cliënt te informeren...., ook al...') Door vanuit de deugdenethiek te kijken, vraag je je af *hoe* je iets moet doen. Als je besluit je cliënt te informeren, doe je dat dan in een gesprek, stuur je een mail, bel je op? Wat past het best bij die deugd vertrouwen? Als je besluit je cliënt nog een kans te geven, wacht je dan een dag, een week, een maand? Wat is het juiste midden als je nadenkt over de deugd geduld?

Het juiste midden kan gaan over de juiste plaats, de juiste toon, het juiste gezelschap, de juiste woorden, letterlijk de juiste houding innemen. Op die manier vraagt de deugdenethiek je na te denken over meer opties dan alleen een handeling wel of niet uit te voeren.

14. Ethische besluitvorming

Wat is de kern van het dilemma?

Als je een oordeel hebt geveld over een moreel dilemma vanuit het perspectief van de plichtethiek, de gevolgenethiek en de deugdeethiek, heb je tenminste drie antwoorden verzameld op de vraag wat de beste morele handeling is in een bepaalde situatie. Nu is het zaak om te kijken welke van de drie theorieën die je als uitgangspunt hebt genomen het beste past bij de casus. Wat zijn de voor- en nadelen van de drie manieren van kijken en oordelen die je hebt toegepast? In bovenstaande paragrafen vind je in iedere paragraaf ook kort kritiek op de behandelde theorie. In hoeverre is die kritiek van toepassing in de casus die je zelf analyseert?

Bespreek deze drie perspectieven. Wat is er sterk van deze manier van het kijken naar het morele dilemma? Wat is er minder sterk? Wat heeft deze theorie je opgeleverd?

Daarnaast kijk je terug naar de informatie die je hebt verzameld bij stap 2. Is deze informatie voldoende aan bod gekomen bij het bespreken van de ethische theorieën? Is de uitvoering van de wet ter sprake gekomen bij de plichtethiek of de deugdeethiek? Zijn de feiten die je belangrijk vond aan bod gekomen in de bespreking van de gevolgenethiek? Hetzelfde geldt voor je beroepsrol als SJD'er. Zijn tenslotte de waarden die je van belang vond aan bod gekomen bij de bespreking van een van de ethische theorieën?

Het is hier niet zozeer belangrijk om helemaal volledig te zijn. Je moet vooral niet alle informatie gaan herhalen. Je moet wel kijken of je alle relevante informatie hebt meegenomen in je beslissing. Waar draait het nu echt om bij dit dilemma? Wat is het belangrijkste kenmerk ervan?

Welke handelingsmogelijkheid kies je uiteindelijk? Wat is je beslissing? Schrijf dit op.

De juistheid van deze beslissing kun je vervolgens nog een laatste keer aan de orde stellen aan de hand van de volgende controlevragen.

Controlevragen⁸

1. *Doet de beslissing recht aan het principe van de eigen verantwoordelijkheid van de cliënt c.q. de betrokkene?*
(met ander woorden: heb je niet alle verantwoordelijkheid van anderen overgenomen?)
2. *Is er recht gedaan aan de specifieke situatie?*
Dat wil zeggen: heb je gekeken naar de specifieke omstandigheden van deze casus?
3. *Is er voldoende rekening gehouden met de effecten op lange termijn?*
Deze vraag spreekt voor zich.
4. *Heeft er over de beslissing voldoende communicatie met de cliënt plaatsgevonden?*
Ook deze vraag spreekt voor zich.
5. *Wordt er een bijdrage geleverd aan het oplossen van het achterliggende probleem?*
Heb je je discretionaire ruimte benut om tot een duurzame oplossing te komen?
6. *Is de beslissing zorgvuldig genomen?*
Als je dit hele stappenplan hebt doorlopen, en vervolgens controlevragen 1 t/m 5 met 'ja' hebt beantwoord, dan is het antwoord hier zonder meer 'ja'.

⁸ Verkort overgenomen uit *In de frontlinie tussen hulp en recht*, Jacqueline de Savornin Lohman & Hannie Raaff, 3e herziene druk, p. 185.

15. Integriteit⁹

Integriteit betekent heelheid. Integer handelen is handelen in overeenstemming met datgene waar je voor staat als professional en als privépersoon. Ben je wel eens in strijd met jezelf? Heb je wel eens het gevoel dat je iets doet dat niet helemaal klopt met wat jij belangrijk vindt of wat je eigenlijk zou moeten doen? Dan heeft dat te maken met jouw integriteit.

Over integriteit hoor je vaak als er grote misstanden zijn in een organisatie, als er bijvoorbeeld geld verduisterd is of als er in het geheim afspraken zijn gemaakt over het aannemen van vrienden voor belangrijke klussen. Het is duidelijk dat dat niet de bedoeling is. Als er belangrijke algemene principes als eerlijkheid worden geschonden, dan is dat moreel niet in orde. Veel lastiger is het als er verschillende belangrijke principes met elkaar in de knoop raken. Je hebt je afstudeeronderzoek gedaan voor een organisatie maar als je de resultaten aan de organisatie voorlegt, wordt er geëist dat je jouw bevindingen niet in deze vorm publiceert. Ze willen bijvoorbeeld dat je bepaalde kritiekpunten uit je onderzoek weglaat. Wat doe je dan? In een dergelijke situatie loopt er van alles door elkaar, jouw eigen principes, de principes van de organisatie, het gedrag van mensen binnen die organisatie, jouw afhankelijkheid van de organisatie.

Integriteit is op te delen in persoonlijke en professionele integriteit. Persoonlijke integriteit kun je kort omschrijven als trouw blijven aan jezelf. Wat betekent dat? In de eerste plaats betekent het dat je doet wat je zegt. Als je als overtuigd vegetariër mee gaat naar een barbecue van je werk waar alleen maar vlees wordt gegeten, omdat je graag bij het team wil horen, dan tast dat je persoonlijke integriteit aan. In de tweede plaats betekent het dat je consistent bent. Als je het ene moment vindt dat je tijdens het werkoverleg allemaal je laptop dicht moet doen om de aandacht bij de vergadering te hebben, dan kun je als je het ineens erg druk hebt niet ineens een uitzondering maken voor jezelf. In de derde plaats betekent integer zijn dat je opvattingen coherent zijn. Als je erg begaan bent met het lot van gedetineerden, omdat je vindt dat iedereen een tweede kans verdient na een misstap, is het niet direct logisch om erg hard te oordelen over mensen die in de schulden zitten. Waarom zou voor hen die tweede kans niet gelden?

Deze kenmerken van integriteit hebben alle drie te maken met heelheid. Toch is dat nog niet voldoende. Heel consequent kwaad spreken over groepen mensen en daar ook naar handelen is nog altijd niet integer. De discussie hierover gaat al terug op de Griekse filosoof Socrates die met een gesprekspartner de mogelijkheid besprak of deugden afzonderlijk kunnen bestaan of dat ze altijd met elkaar samenhangen. Socrates zou zeggen dat trouw zijn alleen nog geen deugd maakt. Die trouw moet verbonden zijn met andere deugden als rechtvaardigheid of openheid.

⁹ Gebaseerd op Edgar Karssing, *Integriteit in de beroepspraktijk* (Van Gorcum, Assen 2006).

Professionele integriteit is samen te vatten in de deugd betrouwbaarheid. Kunnen anderen op je rekenen? Wat houdt dat in? Dat betekent in de eerste plaats dat je doet wat van je verwacht mag worden binnen je rol. Het is dus belangrijk dat je weet wat je rol is in een bepaalde situatie, en dat je op de hoogte bent van een beroepscode, bedrijfscode of andere morele afspraken die binnen een organisatie zijn gemaakt. In de tweede plaats ben je betrouwbaar als je standvastig bent, als je durft vast te houden aan je professionele visie als je aan kritiek wordt blootgesteld of in de verleiding komt om wat anders te doen. Ten derde betekent betrouwbaarheid ook dat je verantwoording aflegt over wat je doet als professional.

Integriteit is dus een veelomvattend begrip, niet verwonderlijk voor een begrip dat 'heelheid' betekent. Toch is er daarom ook wel commentaar op gekomen. Wie is er nu echt helemaal integer (en dat is eigenlijk al dubbel op). Als we proberen integer te zijn, leggen we de lat dan niet te hoog voor ons zelf? In organisaties wordt integriteitsbeleid op twee manieren uitgevoerd. De eerste manier is het stellen van normen die niet mogen worden overschreden. Die manier lijkt op de eerder besproken plichtethiek. Een andere manier van het organiseren van integriteitsbeleid is het regelmatig bespreken van morele kwesties met elkaar om op die manier steeds de balans te zoeken. Die manier past meer bij de aanpak van de deugdenethiek.

16. Botsende waarden in een organisatie

In de paragrafen 1 t/m 14 van dit werkboek vormde het ethische stappenplan een rode draad. Het stappenplan begint met een morele vraag van iemand die zich afvraagt: wat behoort ik te doen? Wat zou ik in dit geval moeten doen? Ethiek speelt in de SJD-praktijk niet alleen op dit microniveau een rol. Ook in organisaties worden voortdurend beslissingen genomen die een morele inhoud hebben. Als een organisatie besluit om alleen nog maar vegetarische catering te bestellen, om een investering te doen om alle ruimtes goed rolstoeltoegankelijk te maken, om bij een sollicitatie voorrang te geven aan vrouwen, dan zijn al die besluiten resultaten van een afweging van verschillende waarden. Bij ieder besluit dat er wordt genomen in een organisatie kun je je afvragen: waarom wordt dit besluit genomen? Waartoe dient het? Welke waarde wil de organisatie hiermee bereiken? Daarnaast is het ook zo dat door een bepaalde waarde te bevorderen, andere waarden in de knel kunnen raken. Als er bij een sollicitatie voorrang wordt gegeven aan vrouwen dan kan dat de diversiteit bevorderen, maar gaat het ten koste van de gelijkheid in het keuzeprocess. Als een sociale dienst detectiepoortjes vervangt door een portier dan zit daar ook een verschuiving van waarden achter. Die detectiepoortjes stonden er natuurlijk om de veiligheid te garanderen. Aan de andere kant kunnen mensen zich door die poortjes onveilig gaan voelen. De bedoeling van de vervanging van de detectiepoortjes door een portier die je

bij binnenkomst groet, is waarschijnlijk het bevorderen van de waarden respect, vriendelijkheid en ook van een andere manier van kijken naar de waarde veiligheid.¹⁰

Eigenlijk zijn besluiten van een organisatie te zien als antwoorden op een morele vraag op organisatieniveau. Een organisatie zal niet snel een heel stappenplan doorlopen voordat dit soort besluiten worden genomen. Toch is het interessant om onderdelen van het stappenplan ook toe te passen op besluiten van een organisatie, te beginnen met de vraag welke waarden er botsen bij het nemen van het besluit.

17. Botsende waarden in het recht

Niet alleen op het niveau van professionals en organisaties, ook op het niveau van wetgeving kun je analyseren welke waarden er een rol spelen bij de totstandkoming van de wet. Een belangrijke bron om daar achter te komen is de Memorie van Toelichting. Daarin staat beschreven wat het beoogde doel van de wet is.

Het wetboek staat vol met regels, met normen dus eigenlijk. Die normen zijn afgeleid van waarden. In het recht worden die waarden ook wel rechtsbeginselen genoemd. Zo is de norm die is vastgelegd in artikel 310 van het Wetboek van Strafrecht ('Hij die enig goed dat geheel of ten dele aan een ander toebehoort wegneemt, met het oogmerk om het zich wederrechtelijk toe te eigenen, wordt, als schuldig aan diefstal, gestraft met gevangenisstraf van ten hoogste vier jaren of geldboete van de vierde categorie') bijvoorbeeld gebaseerd op het rechtsbeginsel eigendom.

Deze rechtsregel en dit rechtsbeginsel lijken vrij eenduidig. Toch zijn wetsartikelen vaak het resultaat van een afweging van verschillende waarden. Zo geeft artikel 37 lid 3 van het Wetboek van Strafrecht verdachten bijvoorbeeld de mogelijkheid psychiatrisch onderzoek te weigeren. Hier botsen verschillende belangen op elkaar: de autonomie van de verdachte en de veiligheid van de samenleving. Veel wetten worden in de loop van de jaren aangepast. Uit die aanpassingen blijkt dan dat verschillende waarden anders worden gewaardeerd in de samenleving. Zo is alleen al in de naam van de wet duidelijk dat het accent in de Participatiewet anders ligt (participatie, meedoen, verantwoordelijkheid van degene die geld ontvangt) dan in de voorganger de Wet Werk en Bijstand (het woord 'bijstand' verwijst meer naar de waarde solidariteit).

Niet alleen in het recht zelf, maar ook in de uitvoering van de wet zijn er waarden die met elkaar botsen. Enerzijds moet je als SJD'er in je werk zorg hebben voor je cliënt en vanuit die zorg proberen zo veel mogelijk voor elkaar te krijgen voor deze cliënt. Anderzijds moet je vanuit het rechtsbeginsel van de rechtsgelijkheid zo weinig mogelijk onderscheid maken tussen cliënten.

¹⁰ Zie verder Klaas van der Horst, *Waardenboek voor de SJD Praktijk*

Zowel bij de totstandkoming van het recht, als bij het uitvoeren van de wet is het belangrijk om na te gaan welke waarden er een rol spelen. In de eerste plaats om beter te begrijpen waarom de wet is zoals hij is en in de tweede plaats om de wet zelf beter te kunnen toepassen en binnen je discretionaire ruimte je eigen morele afwegingen te maken.

18. Moreel beraad

Het is goed om met elkaar in gesprek te gaan over morele dilemma's, op school, op stage of op het werk. De laatste jaren is er veel aandacht in organisaties voor 'moreel beraad'. Moreel beraad is een gesprek over een of meerdere morele dilemma's waar de deelnemers aan dat gesprek mee zitten. Dit gesprek kan plaatsvinden tussen collega's of studenten onderling. Het kan ook plaatsvinden onder leiding van een ervaren gespreksleider. Vaak wordt één casus wat uitgebreider besproken. Er zijn verschillende methodes om het moreel beraad te voeren. In de kern verschillen die methodes niet zoveel. Ze volgen dezelfde structuur als de vijf stappen uit het ethische stappenplan. Eerst wordt gezocht naar de morele vraag. Vervolgens stellen de deelnemers vragen aan de inbrenger van de casus om de feiten helder te krijgen. Daarna wordt vaak gevraagd aan de deelnemers om zich te verplaatsen in de situatie van degene die het voorbeeld heeft ingebracht. Wat zou jij doen in de situatie? En waarom? Deze methode sluit heel erg aan bij de ervaring en opvattingen van de deelnemers aan het gesprek. Er kan ook expliciet worden gevraagd om te gaan denken vanuit de plichtethiek, gevolgenethiek en de deugdenethiek. Doel van een moreel beraad is niet alleen te komen tot ethische besluitvorming, maar te werken aan alle onderdelen van morele competentie: het morele bewustzijn, de morele analysevaardigheden, morele creativiteit, morele oordeelsvorming en morele besluitvorming. Een mooie toevoeging aan het moreel beraad kan zijn om niet alleen te vragen naar het besluit, maar te vragen naar de essentie, waar gaat het hier nu écht om? Daarbij kunnen de volgende (op de kardinale deugden geïnspireerde) vragen helpend zijn:¹¹

Wat gaat je aan het hart?

Wat moet je onder ogen zien?

Welk lef heb je nodig?

Waar moet je van af zien?

Hoe kun je recht doen aan het geheel?

¹¹ Gebaseerd op Jos Kessels, Erik Boers, Pieter Mostert, *Vrije ruimte. Filosoferen in organisaties. Klassieke scholing voor de hedendaagse praktijk* (Boom, Amsterdam) en Jos Kessels, Erik Boers, Pieter Mostert, *Vrije ruimte praktijkboek. Filosoferen in organisaties* (Boom, Amsterdam 2008).

19. Literatuurlijst

Horst, Klaas van der, *Waardenboek voor de SJD Praktijk*.

Kant, Immanuel (vert. Thomas Mertens), *Fundering voor de metafysica van de zeden* (Boom, Amsterdam 2005).

Karssing, Edgar, *Integriteit in de beroepspraktijk* (Van Gorcum, Assen 2006).

Kessels, Jos, Boers, Erik, Mostert, Pieter, *Vrije ruimte. Filosoferen in organisaties. Klassieke scholing voor de hedendaagse praktijk* (Boom, Amsterdam).

Kessels, Jos, Boers, Erik, Mostert, Pieter, *Vrije ruimte praktijkboek. Filosoferen in organisaties*. (Boom, Amsterdam 2008).

Plato (vertaling Molegraaf, M., Warren, H.), *Verzameld werk deel 11: Protagoras, Menon* (Bert Bakker, 2003).

Royakkers, Lambèr, Van de Poel, Ivo, Pieters, Angèle, red.), *Ethiek en techniek. Morele overwegingen voor de ingenieurspraktijk* (HB Uitgevers, Baarn 2004).

Savornin Lohman, Jacqueline, Raaff, Hannie, *In de frontlinie tussen hulp en recht* (3e herziene druk. Coutinho, Bussum 2010).

Schotman, E.H., *Ethiek en recht in kort bestek* (Boom Juridische uitgevers, Den Haag 2017, vierde druk).

Tongeren, Paul van, *Deugdelijk leven. Een inleiding in de deugdethiek* (Sun Uitgeverij, 2003).

Bijlage I. Uitwerking casus Sociale Zekerheid

Casus sociale zekerheid

Dennis werkt bij de gemeente Utrecht als klantmanager sociale zekerheid. Hij moet onder meer controleren of mensen terecht een bijstandsuitkering ontvangen. Op een avond gaat hij met zijn vriendin uit eten in een restaurant in Zuilen. Daar ziet hij een oud-cliënt, Harold, aan het werk in de bediening. Deze cliënt heeft hij vorige maand overgedragen aan een collega. Dennis weet dat zijn oud-cliënt bijstand ontvangt. Volgens artikel 17 van de Participatiewet heeft elke cliënt de plicht om alle feiten en omstandigheden te melden 'waarvan hem redelijkerwijs duidelijk moet zijn dat zij van invloed kunnen zijn op zijn arbeidsinschakeling of het recht op bijstand.' Harold heeft echter nooit iets verteld over een baantje bij een restaurant. Dennis vermoedt dat Harold zich niet houdt aan de wet. Maar Dennis is hier in zijn vrije tijd. Bovendien is hij alleen met zijn vriendin en hij weet niet zeker wat de reactie van zijn oud-cliënt zal zijn als hij hem ter plekke zou aanspreken. Dennis vraagt zich af wat hij moet doen.

1. Morele vraagstelling

Behoort Dennis zijn collega in te lichten over het feit dat hij Harold heeft zien werken in het restaurant, ook al is Dennis hier in zijn vrije tijd?

Vaak zijn er meerdere manieren waarop je een goede morele vraagstelling kunt formuleren. Van belang is dat alle onderdelen die genoemd zijn op p.7 terugkomen. Het dilemma is geformuleerd in één vragende zin. De probleemeigenaar is benoemd (Dennis). De handeling is genoemd (het inlichten van de collega) en er is duidelijk gemaakt dat het een moreel dilemma is (botsing tussen werk en privé).

2. Het uiteenrafelen van het morele probleem

Moreel relevante feiten

Dennis is in zijn vrije tijd aan het eten wanneer hij Harold ziet werken in de bediening.

Dennis heeft Harold als cliënt overgedragen aan een collega.

Harold heeft Dennis nooit iets verteld over een baantje in een restaurant.

Dennis is alleen met zijn vriendin aan het eten.

Mogelijk relevante wetten en regels

Volgens artikel 17 van de participatiewet heeft elke cliënt de plicht om alle feiten en omstandigheden te melden 'waarvan hem redelijkerwijs duidelijk moet zijn dat zij van invloed kunnen zijn op zijn arbeidsinschakeling of het recht op bijstand'.

Betrokkenen en belangen

Dennis - Het belang van Dennis is in de eerste plaats dat hij een ontspannen avondje uit heeft met zijn vriendin. Daarnaast is het ook in zijn belang dat het goed gaat met zijn afdeling. En tenslotte is het in zijn belang dat hij geen fysieke aanvaring krijgt met Harold.

Harold - Het belang van Harold is dat hij zijn werk kan blijven doen in het restaurant.

Vriendin van Dennis - Het belang van de vriendin van Dennis is dat zij een ontspannen avondje uit heeft met Dennis.

Samenleving - Daarnaast is er nog een belang dat minder voor de hand ligt, omdat de betrokkenen niet worden genoemd in de casus, dat is het belang van de samenleving. Dat belang is dat mensen niet onterecht gebruik maken van een uitkering. Die wordt uiteindelijk betaald door de rest van de bevolking, dus indirect is de hele samenleving betrokken bij veel dilemma's. Ook in dit geval.

Waarden

In deze casus spelen in elk geval de volgende waarden een rol:

- Eerlijkheid van Harold naar Dennis, én van Dennis naar Harold.
- Ontspanning van Dennis en zijn vriendin (je zou hier ook Liefde als waarde kunnen noemen. Het gaat erom dat je een waarde noemt die duidelijk maakt waarom het voor Dennis niet aantrekkelijk is om ter plekke actie te gaan ondernemen naar Harold)
- Rechtvaardigheid: de vraag is of Harold zich wel aan de voorwaarden houdt voor zijn uitkering. Als hij dat niet doet, is dat niet rechtvaardig.
- Lichamelijke integriteit: bij de overweging of hij ter plekke Harold zal aanspreken, zal Dennis misschien even nadenken of hij dat wel durft en geen problemen zal krijgen met Harold

Ontbrekende feiten

De volgende informatie zou bijvoorbeeld van belang kunnen zijn om een antwoord te formuleren op de morele vraag:

- Is het de eerste keer dat Harold in het restaurant werkt, of doet hij dat vaker?
- Heeft Harold al eerder iets verteld dat te maken kan hebben met het werken in dit restaurant?
- Kun je gemakkelijk nog een keer langs gaan om te kijken of Harold dan weer aan het werk is?

3. Handelingsmogelijkheden

Wat kan Dennis doen?

1. Dennis spreekt Harold aan in het restaurant.
2. Dennis zegt niets in het restaurant en later ook niets tegen zijn collega.
3. Dennis zegt niets in het restaurant, maar de volgende dag wel tegen zijn collega.
4. Dennis zegt niets in het restaurant. Wanneer hij later weer aan het werk is, roept hij Harold op gesprek en vraagt hem zelf wat er aan de hand is.

4. Ethische Oordeelsvorming

Plichtethiek

Het gaat in deze casus over de morele plicht van Harold om zich te houden aan de regels voor het verkrijgen van een uitkering en om de morele plicht van Dennis om als klantmanager sociale zekerheid iets te doen met de informatie die hij nu heeft. Handelingsmogelijkheid 2 (niets zeggen) valt daarom sowieso af. Dennis doet dan niets met zijn morele plicht. De andere handelingsmogelijkheden lijken wel te voldoen aan dit uitgangspunt.

Als Dennis daarnaast kijkt naar de eerste formulering van de categorische imperatief dan moet hij handelen volgens een regel waarvan hij kan willen dat het een algemeen geldige wet zou zijn. Ook hier geldt weer dat handelingsmogelijkheid 2 (niets zeggen) afvalt. Dennis zou vast niet willen dat als andere ambtenaren een mogelijke overtreding signaleren dat ze er niets mee doen. Maar ook handelingsmogelijkheid 3 (collega inlichten) is dubieus. Zou je willen dat het een algemene regel was dat als iemand constateert dat je iets fout doet, dat hij dat dan zou vertellen aan een ander in plaats van aan jou? Dat is onwaarschijnlijk. Handelingsmogelijkheden 1 (Harold aanspreken) en 4 (Harold later oproepen) lijken geen probleem te geven.

Als Dennis ook nog kijkt naar de tweede formulering van de categorische imperatief moet hij zo handelen dat hij de mensheid in zijn eigen persoon en die van een ander altijd óók als doel en nooit enkel als middel behandelt. Deze regel laat nog een keer zien dat Dennis niet moet kiezen voor handelingsmogelijkheid 3 (collega inlichten). Als hij niets tegen Harold zou zeggen, zou hij Harold niet serieus nemen als mens. Door met Harold te gaan praten, geeft hij Harold de kans zelf toe te lichten wat er aan de hand is.

Volgens de plichtethiek zou Dennis daarom het beste kunnen kiezen voor handelingsmogelijkheid 1 (Harold aanspreken) of 4 (Harold oproepen).

Gevolgenethiek

Volgens de gevolgenethische theorie van het utilisme moet je altijd die handelingsmogelijkheid kiezen die het meeste geluk of welzijn oplevert voor de betrokkenen.

In de tweede stap van het stappenplan zijn alle betrokkenen benoemd. De grootste groep betrokkenen is de samenleving als geheel. Het is niet in het belang van de samenleving dat een eventuele misstand blijft bestaan. Daarom moet handelingsmogelijkheid 2 (niets doen) afvallen.

In alle andere gevallen onderneemt Dennis wel actie. Welke actie zou de meeste positieve gevolgen en minste negatieve gevolgen kunnen hebben? Handelingsmogelijkheid 1 is het aanspreken van Harold in het restaurant. De gezellige avond van Dennis en zijn vriendin zal in elk geval tijdelijk voorbij zijn. Harold zal wel niet zo blij zijn dat hij in het openbaar ter verantwoording wordt geroepen. Daarom lijkt ook dit geen goede keuze.

In beide andere gevallen (handelingsmogelijkheid 3, collega inlichten en 4, Harold oproepen) zijn er geen vervelende gevolgen op korte termijn voor Dennis en zijn vriendin. Het belang van de samenleving is gediend door wel wat met de informatie te doen. De gevolgen voor Harold zijn in beide gevallen dat hij uitleg moet geven over zijn werk. Het verschil zit in de manier waarop hij die boodschap krijgt verteld. Waarschijnlijk is het prettiger om uitleg te krijgen over de manier waarop de informatie is verzameld dan om te worden aangesproken op iets zonder dat je weet hoe deze informatie over jou is verkregen.

Volgens de gevolgenethiek is handelingsmogelijkheid 4 (Harold oproepen) dus de beste optie.

Deugdenethiek

Welke deugden zouden belangrijk kunnen zijn voor Dennis in deze situatie?

De deugden verstandigheid, tact, moed en rechtvaardigheid kunnen Dennis helpen te bedenken wat hij moet doen.

De deugdenethiek vraagt om te kiezen voor het juiste midden. Welke uitersten vallen er af in dit geval? We beginnen met de deugd rechtvaardigheid. Het is niet rechtvaardig als Harold geld zou verdienen naast zijn bijstand, maar het is ook niet rechtvaardig om hem meteen te veroordelen op basis van één

observatie. Handelingsmogelijkheid 2 – niets doen, valt dus af, net als handelingsmogelijkheid 1 – meteen verhaal gaan halen bij Harold.

Als je redeneert vanuit de deugdenethiek wordt je al snel gedwongen om verder te kijken dan twee opties (wel of niet aanspreken) waar je mee begon. Zo kom je misschien uit bij de derde optie: de informatie doorspelen aan een collega.

Dat zou ook kunnen wanneer je gaat nadenken over de deugd tact. Het zou van te weinig tact getuigen om ten overstaan van alle andere bezoekers van het restaurant Harold op luide toon aan te spreken over zijn bijstandsuitkering. Op dat moment zou Dennis helemaal geen rekening houden met de gevoelens van Harold of met zijn eigen veiligheid. Maar het tegenovergestelde zou ook niet goed zijn: zoveel rekening houden met de gevoelens van Harold dat Dennis maar helemaal niets meer zou doen. Het is tactvol om op de avond zelf geen actie te ondernemen, maar Harold later wel om verduidelijking te vragen. Het is dan weer moedig om Harold zelf aan te spreken in plaats van een collega dat te laten doen. Aanspreken in het volle restaurant is niet tactvol, en ook niet moedig maar eerder overmoedig. Niet aanspreken en een collega het werk laten opknappen getuigt weer van te weinig moed.

Door vanuit verschillende deugden na te denken over het morele dilemma blijkt dat handelingsmogelijkheid 4 de beste middenweg is. Door Harold later zelf op te roepen kiest Dennis voor het juiste moment, de juiste vorm, de juiste omgeving, het juiste gezelschap en in het gesprek is het belangrijk dat hij dan ook de juiste toon kiest.

5. Ethische besluitvorming

Een sterk punt van de plichtethiek is dat het je laat nadenken over de vraag om welke principes deze casus draait. Twee belangrijke principes zorgen ervoor dat je al twee van de vier handelingsmogelijkheden weg kunt strepen. Het is onrechtvaardig als Harold zich niet houdt aan de regels die voor alle andere mensen gelden, en als je daar niets aan zou doen. Daarom valt handelingsmogelijkheid 2 (niets doen) af. De tweede formulering van de categorische imperatief helpt om in te zien dat handelingsmogelijkheid 3 (collega inlichten) af moet vallen. In dat geval zou Dennis Harold net zo behandelen als bijvoorbeeld een niet functionerende computer: hij zou alleen over hem praten en niet met hem.

De plichtethiek laat duidelijk zien wat je niet moet doen, maar helpt niet altijd bij wat je wel moet doen. De gevolgenethiek helpt om onderscheid te maken tussen de twee overgebleven mogelijkheden: optie 4 (Harold oproepen) is beter dan optie 1 (Harold direct aanspreken) omdat deze optie minder negatieve gevolgen heeft. Een zwak punt van de gevolgenethiek zijn dat de uitkomst principieel dubieus is. Stel dat Dennis er heel erg tegenop ziet om Harold aan te spreken, dan zouden de gevolgen van handelingsmogelijkheid 3 (collega inlichten) uiteindelijk beter kunnen zijn dan handelingsmogelijkheid 4 (Harold oproepen). Een ander zwak punt is dat je niet in de toekomst kunt kijken. Het blijft dus speculeren als je baseert op de verwachte gevolgen.

De deugdedethiek heeft tenslotte als grote voordeel dat het je verder helpt kijken dan je neus lang is. Als je bij stap 3 nog niet veel verschillende opties hebt bedacht, dan kun je die vaak alsnog bedenken door de casus te bekijken aan de hand van verschillende deugden. Een ander sterk punt is dat het Dennis op een andere manier na laat denken. Niet: wat moet ik doen volgens een bepaald regeltje? Maar: wat wil ik zelf doen? Wie wil ik zijn als klantmanager? Een zwak punt van deze theorie is dat het geen pasklare antwoorden geeft. Als Dennis graag moedig wil zijn, wat betekent dat dan in deze situatie? Die vraag moet hij toch nog zelf gaan invullen. Wat is de kern van dit dilemma? Dennis wil zichzelf serieus nemen in zijn rol als klantmanager, ook al is hij nu niet aan het werk, maar hij wil Harold ook serieus nemen. De handelingsmogelijkheid die daar het beste bij past is handelingsmogelijkheid 4: Dennis zegt niets in het restaurant. Wanneer hij later weer aan het werk is, roept hij Harold op gesprek en vraagt hem zelf zijn verhaal wat er aan de hand is.

Reflectie op de gekozen oplossing:

- Doet deze beslissing recht aan het principe van de eigen verantwoordelijkheid van de cliënt c.q. de betrokkene?

Ja. Harold wordt zelf gevraagd zijn verhaal te vertellen.

- Is er recht gedaan aan de specifieke situatie?

Ja. Harold wordt wel aangesproken op een algemene regel (art. 17 Participatiewet) maar gevraagd toe te lichten of zijn situatie hier wel onder valt.

- Is er voldoende rekening gehouden met de effecten op lange termijn?

Ja. Dennis heeft niet alleen de gezellige avond met zijn vriendin gered, maar ook gezorgd dat er wel iets gebeurt met de informatie die hij nu heeft over Harold.

- Heeft er over de beslissing voldoende communicatie met de cliënt plaatsgevonden?

Ja. Handelingsmogelijkheid 4 is juist een uitnodiging tot communicatie met de cliënt.

- Wordt er een bijdrage geleverd aan het oplossen van het achterliggende probleem?

Niet direct. Maar dat is ook niet wat van Dennis kan worden verwacht in deze situatie. Harold is zijn cliënt niet meer. Hij kan in het gesprek dat hij met Harold zal hebben hier natuurlijk nog wel opnieuw naar vragen en de informatie dan vervolgens weer overdragen aan zijn collega.

- Is de beslissing zorgvuldig genomen?

Ja. Als de beslissing is genomen na het uitvoerig uitwerken van een moreel stappenplan en bovenstaande controlevragen zijn gesteld is de beslissing zorgvuldig genomen.